

A hypallagé és az enallagé: szintaktikai vagy szemantikai alakzat?

A hypallagé és az enallagé a retorikai alakzatok sorában viszonylag mostohán kezelt jelenség. Nem is említi meg őket minden retorika és stilisztika. Több esetben pedig összevonják a kettőt vagy hypallagé vagy enallagé címen. VIGH ÁRPÁD a hypallagét így írja le: „hipallagé: szintaktikai jelentésalakzat (vö. alakzat), amelyben egy dolognak olyan (vele szemantikailag összeférhetetlen, rendszerint megszemélyesítéshez vezető) tulajdonságot vagy cselekvést tulajdonítunk, amely valójában egy másik, vele a szövegösszefüggés szintjén szoros kapcsolatban levő dolgot illetne meg:

»*Fukar* kezekkel mérsz, de hisz nagy úr vagy — «

(Madách Imre: Az ember tragédiája)

Jelen esetben a *fukar* sajátos értelemben az *úr* tulajdonsága, s ez utóbbi a *kezek*-kel szinekdochikus kapcsolatban van. Ezzel szemben, például a közhelyszerű *gyilkos fegyver* kifejezésben (a *gyilkos* sajátosan magára a gyilkos emberre vonatkozik), ez utóbbi a *fegyver*-rel metonímikus kapcsolatban áll.” (Retorika és történelem. Bp., 1981. 498).

SZABÓ–SZÖRÉNYI Kis magyar retorikájában pedig ezt olvashatjuk: „A transmutatio (tehát az alkotóelemek cseréje) szolgál alapul az enallage és hypallage alakzatának. Az előbbi a jelzők szintaktikai átrendezésén alapul. Ez esetben a jelző nem az előtt a névszó előtt áll, amelyhez köznapi értelemben kapcsolnánk, hanem a szó-, illetve mondatszerkezet egy másik döntő fontosságú szavához — általában főnévhez — kapcsolódik, amelyhez logikai szempontból nem tartozhatik. Minden ilyen esetben a jelzöt vagy a jelzett szót szintaktikai helyzetének változásával együtt szemantikai változás is éri, ami a szerkezet költői hatását, értékét növeli.

Egy kirakatban *lila* dalra kelt

Egy *nyakkendő*

(Tóth Árpád: Körúti hajnal)

Rózsaszínű bőrükből, *nevető* kézfogásukból, nyitott szájukból, barátságos dörgölődésükből: félreérthetetlenül árad a nőiesség, mint nyitott mézszárszékéből a friss hús illata.

(Krúdy Gyula: Asszonyságok díja)

A hypallage viszont egy meghatározott tárgynak (jelenségnek) tulajdonítható cselekvést egy szomszédos, más tárgyhoz kapcsol, melyhez logikailag nem tartozhatik, gyakran úgy, hogy fölcseréli az okot és az okozatot. (Pszichológiai alapja az az érzékcsalódás, mely például a hajón utazót éri, aki a part távolodását érzékeli a hajóé helyett.)

Aranyos lapály, gólyahír,

áramló könnyűségű rét.

Ezüst derűvel *ráz a nyír*

egy *szellőcskét* és leng az ég.

(József Attila: Nyár)

(Az utolsó két sorban az ezüst a nyírfa jelzője, tehát ez enallage, a szellő rázza a nyírt, ennek a viszonyinak a megfordításával jött létre a nagyobb érzelmi hatású hypallage.)” (Kis magyar retorika. Bp., 1988. 147 k.).

Az idézett fogalom-meghatározások több ponton gondolkodóba ejthetnek.

1. Kérdéses egyfelől a csere fogalma. Ezen belül bizonytalan, hogy mit is cserélünk fel mivel: összetartozó fogalmakat vagy összeillő jelentéseket, vagy mondattanilag egymáshoz rendelt mondatrészeket stb. Ugyancsak elgondolkodtató, hogy milyen alapon történhet a csere: vannak-e szabályai, mint ahogyan a hasonlóság vagy az érintkezés fogalma meghatározhatja a metaforát vagy a metonímiát, és ha igen, mifélek ezek a szabályok? Vagy bármit elcserélhetünk bármivel? Ehhez csatlakozik az a kérdés, hogy vajon miféle: szintaktikai vagy szemantikai jelenséggel állunk-e szemben.

2. Problémaként fogalmazódik meg a kontextus mibenléte: mi az a kontextus, illetve mekkora az a kontextus, amelyen belül ez az alakzat értelmezhető?

3. Végül felmerülhet az a kérdés is, hogy miképpen hat az alakzat maga mint jelentésalkotó lehetőség, amely e funkciójában bizonytalanságot felvet a versenyt a többi jelentésalakzattal (metforával, metonímiával) és mint jelentésváltozások forrása, tárgyát képezheti a lexikológiának is.

Ezek a kérdések kijelölnek egy lehetséges kutatási területet, amelyhez a következő vázlatos megfontolások fűzhetők, úgy is mint első közelítés a témához.

1. A csere problematikája.

Ha a meghatározásokat szembesítjük néhány példával, a kérdések még világosabbá válnak.

1. Egyszer a hold *ábrándos* ezüstje dereng fölöttük (Jókai)

Miként bánjon László saját *csepredő* szavaival (Sütő)

2. ...*ráz* a nyír egy *szellőcskét* ... (l. előbb)

3. Mily *reszkető* kíváncsisággal indult meg hazulról (Jókai)

Mind az önfeledt örömkialtás, mind az *elpiruló* zavar, mind a visszatérő nyugalom oly elragadó volt (Jókai)

Mindegyik példában észere vesszük, hogy valamelyik elem, jelentésében vagy „logikailag”, nem illeszkedik egy szintaktikailag hozzá rendelt másik elemhez. Egyúttal rekonstruálni is képesek vagyunk azt a megoldást, amelyben ezt az eltérést kiküszöböltük. A rekonstrukció végrehajtható egy nem—hanem szerkezetben, amely az első csoport példáiban valóban mint szintaktikai csere realizálódik:

- nem a hold ábrándos ezüstje, hanem az ábrándos hold ezüstje
- nem László cseperedő szavai, hanem a cseperedő László szavai

Ugyanígy szintaktikailag egyértelműsíthető cseréről van szó a második példában:

- nem a nyír rázza a szellőcskét, hanem a szellőcske a nyírt

A harmadik csoport példáiban hasonlóan járunk el, jóllehet ott nem szerepel a rekonstrukcióhoz szükséges harmadik elem:

— nem a kíváncsiság reszkető (reszketett), hanem „ő” (a mondat alanya) a kíváncsiságtól

— nem a zavar elpiruló (= pirult el), hanem „ő” zavarában (akinek a zavaráról és elpirulásáról a szöveg szól).

Rekonstrukcióink alapján megállapítható: valójában nem egyszerűen két elem felcseréléséről, hanem egy három elemű viszonyról van szó. Ebben a viszonyban van egy központi elem, amely kétféle kiegészítést rendel magához. Névszói szerkezet esetében a magyarban a legtermészetesebb kétféle kiegészítés egy birtokos és egy tulajdonságjelző együttes jelenléte, vö. az első csoport példáit. Igei szerkezet esetében kézenfekvő kettős kiegészítés egyfelől az alany, másfelől egy az igei csoporthoz tartozó elem — tárgy vagy határozó —, vö. a második példát.

A három elem ott is jelen van, ahol a felszínen, kifejtetten nem jelenik meg mindegyik. Vonzó feladat lenne összeszedni, milyen nyelvi körülmények összjátéka szükséges ilyenkor a megértéshez. Az idézett Jókai-példákban (reszkető kíváncsiság, elpiruló zavar) szerepe lehet a particípiumok mibenlétének (mint igei jelentéseknek, amelyekhez alanyi és határozói kiegészítés társulhat), illetve a kontextusról és a világról való tudásunknak: ez utóbbi teszi lehetővé, hogy a jelzős szerkezetben észrevegyük a rejtett birtokos jelzős alapszerkezetet: az ő reszkető kíváncsisága, illetve az ő elpiruló zavara, ahol az „ő” birtokos jelző azonosítását a kontextus biztosítja, és a particípiumok feloldása teszi lehetővé a névszói szerkezet igésítését. Ezen a módon értelmezem SZABÓ–SZÖRÉNYI példáját is: (az ő) nevető kézfogásukból: ők nevetnek kézfogáskor. A *száj*-ra való utalás a kérdést nem oldja meg, gondolkodóba ejthet viszont a szükséges, illetve elégséges/hatásos kontextus szempontjából.

Esetenként a három elemű viszonyban az egyes elemek nem szükségszerűen azonosíthatók egy-egy szóval, hanem annál „átfogóbbak” is lehetnek. Ezt érzékeljük a következő Sütő András idézet kapcsán is, ahol — ellentétben az első

csoport legegyszerűbbnek számító példáival — nem a birtokos jelzővel ellátott jelzett szó, hanem az egész birtokos jelzős szerkezet a központi elem:

4. A szelíd megértés apostolaiként

Rekonstrukciónk a következő lehet: nem a megértés szelíd, hanem a megértés apostolai szelídek. A „hold ábrándos ezüstje” és a „szelíd megértés apostolai” példákban a cserelehetőség szintaktikai különbséget mutat, a szerkezetet másképpen kell feloldanunk. Az elsőben a birtokszót láttuk el további jelzővel, ezért a rekonstrukcióban ezt a további jelzőt illesztjük eredeti helyére, más változtatás nem szükséges. A másodikban viszont a birtokos jelzőt — a „megértést” — láttuk el további jelzővel, ezért a rekonstrukcióban meg kell őriznünk az eredeti birtokos szerkezet jelentését, vagyis érzékeltetnünk kell, hogy nem egyszerűen szelíd apostolokról, hanem megértésükben, megértésük révén szelíd apostolokról van szó.

Az eddigi példák és elemzésük azt sugallhatja, hogy a hypallagé és az enallagé összefoglalható olyan azonos szintaktikai alakzatként, amely minden esetben egy három elemű viszonyban jön létre, ahol egy elemhez két elem rendelhető és az alakzatban e két elem felcserélődik. Az elemek és felcserélésük lehetősége a jelentések függvénye, alakzatunk ezért egyszerre szintaktikai és szemantikai is. Nem szükséges minden esetben, hogy mindkét, a „központi” elemhez társuló elem nyelviileg ténylegesen megjelenjen. Akkor is értelmezni tudjuk, ha csak az egyik van jelen, amennyiben a világról való tudásunk és a kontextus lehetővé teszi a rekonstrukciót. Ebben a Mészöly Miklós idézetben:

5. Egy csoport lefelé száguld a lépcsőkön, mások fölfelé csattognak.
rekonstruálhatunk egy három elemű viszonyt a „csattognak” mint központi elem köré: Ők csattognak súlyos cipőikben/bakancsaikban stb. — vagyis súlyos cipőik/bakancsaik stb. csattognak rajtuk. Ha kételyeink támadnának, hogy példánk valóban a hypallagéra jellemző csere révén jön létre, érdemes összevetnünk az idézett példát, mondjuk, egy ilyen indirekt metaforával: „A bejáraton most evezett be felesége, lassan és megdöböntően, mint egy régi-világbeli vitorlás fregett” (Szerb Antal). Itt valóban nincs csere, van viszont hasonlóság és annak alapjául szolgáló tertium comparationis.

Ha példáinkat tovább szaporítjuk, egyes esetekben a szabályos szintaktikai rekonstrukció egyre nehezkesebbé válik — ugyanakkor intuitíven könnyedén megnevezzük a két helyesen egymáshoz társuló elemet:

6. Fent éltem a szabad és dologtalan végtelenségben (Tamási Áron) ... azért vetemedett arra a kétségbeesett gondolatra... (Jókai)

E példákban egy az igéhez tartozó határozó jelzője került cserével a hypallagét alkotó pozícióba. Eredeti helye nem az ige kiegészítőihez, hanem az alanyhoz tartozó pozíció, 1. a rekonstrukciót:

— Fent éltem a végtelenségben, szabadon és dologtalanul = 1. fent éltem a végtelenségben, 2. szabad és dologtalan voltam

— azért vetemedett kétségbeesetten arra a gondolatra... = 1. azért vetemedett arra a gondolatra, 2. kétségbeesett volt

Vagyis: nem az igei részt bővítő, hanem az alanyi részt bővítő elemmel van dolgunk.

A felszíni mondatgrammatikai kategóriák sokszor semmiképpen nem elegendők a szemantikailag egyszerűen értelmezhető, mégis grammatikailag oly bonyolultnak tűnő cserék magyarázatához. Így a következő példában sem:

7. Nagy méreg öntött el és *kegyetlen vágy*, hogy kiirtsam a világból (Tamási Áron)

E sorok írója számára nyilvánvaló, hogy nem a vágy volt kegyetlen, hanem a beszélő lett hirtelen kegyetlen. Egy ilyen mondatban: „Kegyetlen vágy fogott el, hogy csak még egyszer beszélhessek vele” a „kegyetlen” = ’erős, nagy, irgalmatlan’ valóban egyfajta jelentésváltozás: hiperbola, fokozás. Példánkban azonban tudjuk, hogy a „kegyetlen” nem a vágy, hanem a vágya révén hirtelen kegyetlenné váló beszélő jelzője, ezt a rekonstrukciót azonban grammatikailag egyszerű felszíni átalakítások révén nem tudjuk létrehozni. A rekonstrukcióhoz — ha mégis létre akarjuk hozni a jelenség magyarázata és ezzel együtt a további következtetések levonása érdekében — mindenképpen bonyolult szemantikai és logikai eljárásokhoz kellene folyamodnunk. (= Nagy mérget éreztem és kegyetlenné váltam vágyván, hogy kiirtsam a világból.) Hasonló esetnek tekinthető a következő rendkívül szemléletes kettősség is:

8. A jobb kezével a fűvet szaggatta, a bal markában pedig *rémülten szorongott a fakanál*. (Tamási Áron)

A szövegkörnyezetből tudjuk, hogy a fakanalat szorongató szereplő páni félelmet érez. A nagyon sok jelentésréteget megmozgató kép nem mint metafora (a fakanál megszemélyesítése) hat, hanem mint a cselekvő és a szenvedő, tehát egyfajta mélyszemantikai alany és tárgy felcserélése, amelyre lehetőséget ad az — ebben az esetben félrecsúszó analógiájú — igeképzés: szorong — szorongat.

Az átalakítás, a rekonstrukció nem öncél. Egyfelől igaz, hogy ezeket a rekonstrukciókat a nyelvhasználat során tudatosan, lépésről lépésre nem hajtjuk végre. Az együtt-látás, a releváns vonás kiemelése mint kognitív művelet az ökonómia törvénye szerint is kizárja annak szükségességét, hogy a megértés során efféle elemzéseket gondoljunk végig. Ez az elemzés mégis 1. bizonyíthatja a felcserélést lehetővé tevő szerkezeti forma meglétét és 2. a rekonstrukció lehetőségei következtetni engednek arra is, hogy melyek azok a szintaktikai tényezők, amelyek a jelentések változását (mint kognitív folyamatot is) meghatározzák.

Az első kérdésre az eddigiek alapján nagy vonalakban azt válaszolhatjuk, hogy a hypallagé egyszerre szintaktikai és szemantikai jelenség. Szintaktikai mivoltát a csere indokolja, amely minden három elemű viszonyban lehetséges, tehát két eltérő típusú jelzővel ellátott névszó viszonyában ugyanúgy mint ige és

két eltérő típusú bővítmény viszonyában. Szemantikai mivoltát a szerkezettel járó jelentésátvitel lehetősége is igazolja.

2. A kontextus problematikája

A második kérdés a megértéshez szükséges kontextusra vonatkozott. Sok esetben egy kiragadott mondaton belül is megértjük a jelentést — de nem értjük meg a hypallagét magát!

9. Avu — mondja László, és letelepszik *puhán* az oroszlánra (Sütő András)
... ime a hangszer felül csak koppant, de alul *döngő* szózatot adott (Jókai)

A „puhán” a szöveggörnyezet ismeretében lesz tudatunk mélyén nem (nem csak) a mozdulat jelzője, hanem az ülésre is alkalmas játékkallaté (is). A „döngő” akkor nyeri el igazi jelentését, ha tudjuk, hogy a „hangszer” egy hordó, a döngő tehát nem (csak) a szózat, de (ugyanannyira) a hordó jelzője (is).

Különösen szembetűnő a kontextus szükségessége azokban az esetekben, amikor a hypallagé mint lexikalizálódott jelentés önállóan is létezik, éspedig vagy metaforából vagy hypallagéból származóan. Metaforikus eredetű lehet a „puhán”, vö. „puhán lépedelt”, „puhán megérintette” stb., hypallagéra mehet vissza a „füllentő” az ilyen szóhasználatban:

10. Még folytattam volna ezt a *füllentő* beszédet (Tamási Áron)

3. Hypallagé és jelentésátvitel

Ezzel kapcsolatban a következőkre kell gondolnunk:

Miképpen alkalmas a hypallagé arra, hogy lexikalizálódott szóhasználatához vezessen? A 10. példa is szemlélteti ennek lehetőségét. Feltétlenül tárgyalandó kérdés lehet többek között a melléknévi tartalmak főnevesülése és az ehhez társuló hypallagék szerepe, például:

11. ... a *légkör nedves melegében* a bérc (Jókai) (= a meleg és nedves légkörben)

Fontos szerep jut a particípiumoknak és az -s képzős mellékneveknek, vö. az ilyen megszokott szóhasználatot:

12. Sétáltam a *magányos folyóparton*.

Ezzel analóg, egyszeri esetnek tekinthető a következő, az adott szövegben rendkívül erőteljes hatású példa:

13. ...minden állat megindult ebből a *habzsoló alkalomból* (Tamási Áron)

A probléma tárgyalása a szóképzés, a képzők jelentésének alakulása, illetve a szóalkotás kreativitása kapcsán is fontos lehet. Mivel a hypallagé szintaktikai alakzat (is), nem véletlen, hogy a jelentésváltozások rendszerében a szóképzés lehetőségeit használja ki, ellentétben a metaforával és (részben) a metonímiával, amelyek önmagukban lehetnek jelentéseltolódást kiváltó és eredményező jelenségek, mondattani környezet nélkül. A hypallagé tanulmányozása tehát a lexikológia számára is érdekes feladat lehet.

KOCSÁNY PIROSKA